

ШАХТАРСЬКА СУБКУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ДОНЕЧЧИНІ

В роботі розглядається процес формування соціальної та професійної групи населення Донбасу – шахтарів, особливості їхньої культури та побуту в м. Донецьку і ті зміни, що відбулися протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. в регіоні.

Ключові слова: шахтар, субкультура, напівміська культура, побут, трансформація.

Кам'яновугільна промисловість Донбасу почала свою історію з дрібного, переважно селянського, промислу. Про поклади вугілля в надрах землі місцеві жителі знали задовго до того, як у 1721 р. рудознавець Г.Г.Капустін відкрив значні запаси вугілля у районі Бахмута (Артемівська). Промисловий видобуток почав розвиватися лише наприкінці ХVІІІ ст., у 1820-х рр. російський уряд розгорнув активну діяльність у пошуках вугільних родовищ на півдні імперії. У 1826 р. було видано закон про попудний платіжний акциз – видобування вугілля ставало оброчною статтею. Проте згодом, через різке скорочення вуглевидобутку, цей порядок було скасовано і в 1829 р. видано закон, що дозволяв вільну розробку вугільних пластів. У 1837 р. вугілля видобували в 13 місцях сучасної Донецької області, у селянських та приватних поміщицьких копальнях. А в 60-х рр. ХІХ ст. на цій території закладаються перші шахти, власниками яких були іноземці. Першою, в 1867 році, була шахта "Горлівська" (пізніше – "Кочегарка")¹. Приблизно з цього періоду й бере свій початок процес формування шахтарства – особливої соціальної та професійної групи.

Що ж стосується дослідження шахтарства, то воно частково знайшло висвітлення в літературі. Ще в 20 – 30-і рр. ХХ ст. на Донбасі працювали етнографи і фольклористи з ВУАН, які залишили по собі багату, до кінця не вивчену, наукову спадщину². У повоєнний період в радянській історичній науці це була одна з найпопулярніших тем досліджень, як в контексті становлення та відбудови цього регіону³, так і з позиції порівняльної ілюстрації зростання рівня побуту і культури шахтарів, робітників промислових підприємств у дореволюційний та радянський періоди⁴. Щоправда, треба зазначити, що деякі з цих праць мають більше популяристський, пропагандистський характер, ніж науковий.

Оскільки шахтарі Донеччини (у 1990 р. – 47% від усього населення краю) складають особливу соціальну групу, то завданням даної статті є показати їхні характерні культурно-побутові особливості і простежити ті зміни, які відбулися всередині цього суспільного прошарку протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Основним джерелом стали матеріали експедиційних досліджень автора в Донецьк в липні – грудні 2006 року.

Центром всього Донбасу було і залишається м. Донецьк, яке до 1924 р. і під час німецької окупації 1941 – 1943 рр. називалося Юзівкою, а з 1924 до 1961 рр. – Сталіно. Невеликі поселення існували тут з ХVІ ст., але офіційною датою утворення Юзівки більшість дослідників вважає 1869 р., коли тут з'явився англієць Джон Джеймс Х'юз. Цей валлієць, власник суднобудівної верфі та ливарного заводу "Уксайд Енджинірінг", створив модель індустріального

Висловлюю щире подяку та бажаю всього найкращого людям, які дуже допомогли мені в "поході до шахтарів": Л.А.Лигановій (старшому науковому співробітнику Донецького обласного краєзнавчого музею) та Н.Є.П'яновій (голови Лідівської селищної Ради народних депутатів).

Донбасу, будучи призначеним у 1864 р. директором-розпорядником Новоросійського Акціонерного Товариства⁵. На 1869 рік шахти і копальні, які належали поміщикам Рутченкам, Маркову, Рикову, як і безліч невеликих селянських копалень, давали до 25% всього вугілля в Донбасі. За даними перепису 1859 р., в цих населених пунктах, які поступово поглинула Юзівка (що спочатку утворилася з двох робітничих поселень – Ветки і Смолянки), мешкали 2279 чол.; у 1884 р. в Юзівці уже нараховувалося 5494 особи.

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р. свідчать, що в територіальну межу Сталіно протягом 1920 – 1926 рр. ввійшли наступні селища та села: Азотний завод, Богодухівська Балка (населення – 19 чоловік), Бутівське селище, Ветка, Гладківка, Донська сторона, Дурна Балка (15 чоловік), Закіп (Любимівка), Колонія №3, Колонія хімічного заводу, Новий Світ, Лівенське, Ларинка, Мушкетівка, Путилівка, Олександрівське, Ново-Смолянка, Риківське, Семенівка, Смолянка, Собачівка, Скоморошино (28 чоловік) та ще кілька дрібніших. Всього – 42875 жителів⁶. Ми зосереджуємо на цьому увагу, адже така структура міста та назви його частин збереглися частково й донині. Дійсно "міськими" є центр міста та нові мікрорайони, зведені в часи "розвинутого соціалізму" (Мирний, Широкий, Сонячний, Текстильник, Червоний, Блакитний). Але значну частину м. Донецька (з населенням 1млн. 26 тис. чол.⁷) займає приватний сектор (індивідуальна житлова забудова). Території деяких селищних Рад, що адміністративно входять до території міста (Лідиївка, Чулківка) – це звичайнісінькі великі села, що утворилися навколо шахт. З часом місто Донецьк розрослося і поглинало численні робітничі селища, де жили колишні селяни чи їх нащадки, при цьому практично не змінюючи стилю життя їхніх мешканців. І, таким чином, утворилася особлива культурна формація, що відповідає проміжному між міською та сільською типу свідомості і культури, яка характерна для більшості міст Донбасу і яку останнім часом прийнято називати *напівміською*⁸.

Якщо у XIX та на початку XX ст. робітниками на нещодавно відкритих шахтах були жителі селищ, що знаходилися поруч, то починаючи з 1920 – 1930-х рр. Донбас стає "Меккою" для шукачів долі та бажаючих заробити:

"Ах, шахта, шахта ты угрюма!
Пришел сюда я из села.
Возьму любую тут работу,
Добуду хлеба для себя"⁹ – співали колишні селяни.

У ті роки Донбас також дає притулок політично безправним, особливо куркулям, у яких конфіскували майно і які рятувалися від колективізації, Сибіру та голоду – "в 1930-х рр., коли йшло розкуркулювання, то сюди найбільше поприїздило куркульських родин, тоді і шахти піднялися"¹⁰. Коли політично "неблагонадійних" осіб виселяли з міст і сіл всієї країни, їм дозволяли працювати на донбаських шахтах. Коли внаслідок війни та голоду 1946 – 1947 рр. з'явилося безліч обездолених і безпритульних, влада і їх теж скеровувала на Донбас¹¹. Після звільнення Донбасу від німецької окупації, були конче потрібні люди для роботи на шахтах та заводах області. Тоді, з другої половини 40-х до початку 70-х рр. XX ст., основними методами залучення робітників були: державний організований набір робочої сили ("оргнабір", "вербовка"), суспільний призов на будівництво "комсомольських" об'єктів ("комсомольські путівки"), залучення демобілізованих з лав Радянської Армії воїнів та розподіл і направлення випускників технікумів, ФЗУ і гірничопромислових училищ. Також треба сказати й про примусово переселених галичан після приходу радянської влади і початку боротьби з ОУН-УПА, та про виселення в Південну Україну в 1944 – 1946 рр. з українських етнічних земель, Холмщини і Підляшшя, що передавалися Польщі, 482 тис. 880 осіб, частина з яких потрапила й на Донбас¹².

На сьогодні так і не вдається остаточно підрахувати загальну кількість людей, які приїхали у ті роки на Донбас. Наприклад, у 1955 – 1958 рр. лише на будівництво 37 шахт прибуло 113 тис. чоловік¹³. А крім будівництва була ще й праця у вибої. Як вважає С.Ситник, вся створена у повоєнні роки система економіки сприяла прискореній, часто вимушеній, міграції населення. Завдяки міграціям мали активізуватися процеси формування робітничого класу, інтернаціоналізації, зближення націй і народностей. Прибулих після Другої світової війни на

Донбас людей було більше мільйона (вихідців з майже усіх українських та з деяких російських областей), які спочатку різнилися мовою, національністю, поглядами, світоглядом, репрезентували різні етнографічні регіони, але під впливом реалій буття "ще в 1950-х рр. почали стрімко втрачати свої етнічні ознаки, що призвело майже до повної розмитості етнічної свідомості. В цей час населення Східної України поряд з ідентифікацією з українським народом починає приймати й іншу – з "радянським"¹⁴. Наслідком було утворення особливого типу культури – "радянської", хоча подекуди частково й збереглися традиційні риси.

Взагалі, якщо говорити про субкультуру як систему норм і цінностей, які відрізняють культуру певної групи від культури більшості суспільства, то можна констатувати наявність на Донбасі такого явища як професійна шахтарська субкультура. Деякі дослідники, зокрема Ю.Б.Савельєв, пишуть про існування "унікальної субкультури Донбасу"¹⁵, яка нібито є синтезом української і російської національних культур. І то, мовляв, вона не є однорідна, а складається з трьох комплексів: південно-східного (росіяни), північного (українці) та центрально-західного (українсько-російське змішання). Але на нашу думку, якщо говорити про таке сміливе поняття як "субкультура Донбасу", то тоді так само можна говорити про "субкультуру Харкова", Запоріжжя, Сімферополя та інших великих міст, де порівняно "відчутним" є відсоток російського чи російськомовного населення. Тут доречніше говорити про існування "радянської" субкультури (чи культури), як такої, що утворилася протягом 60-х – 80-х рр. ХХ ст. і є характерною більшою чи меншою мірою як для всієї України, так і Росії та Білорусі, і яка більше притаманна місту, ніж селу, оскільки останнє (так склалося історично) більш консервативно утримує предковичний пласт традиційної культури. А що стосується вищеназаних "комплексів субкультури", то тут, на мою думку, краще говорити про міні-районування всередині самої області.

За допомогою застосування етнографічної розкладки перед нами постає наступна картина. По-перше, північна частина області (Краснолиманський район), згідно етнографічного районування, – це Південна Слобожанщина (яка була більш-менш густо заселена ще в XVI – XVII ст., а то й раніше), а також Краснолиманський, Олександрівський та Слов'янський райони історично входили до території Харківської губернії. Інша частина області заселялася в другий етап, у XVIII – XIX ст., коли йшло сільськогосподарське опанування степових земель і формування місцевого сільського населення¹⁶. Цей процес проходив за рахунок значних міграційних потоків з північних та центральних українських та російських губерній, а також грецького та німецького населення. Починаючи від Маріуполя, через Сартану, Чермалик, Роздольне, Старобешеву, Макіївку та Ольховатку в 1865 р. проходила межа Катеринославської губернії. Інші райони Донецької області, що знаходилися праворуч від цієї "розмежувальної лінії" – були територією Земель Війська Донського. Але ще варто зазначити, що на території "донецької" Катеринославщини трапляються села, засновані виключно вихідцями з Таврійської губернії, як то Новотроїцьке у Красноармійському районі, Петропавлівка у Шахтарському та ін. Виходячи з цього, ми можемо говорити про існування різних комплексів традиційної культури на "сільській" території області: слобожанського, таврійського, катеринославського, а ще такого, в окремих 22-х селах Приазов'я, де змішано живе українське, російське населення з переважанням греків Маріупольщини.

Варто ще додати, що донецьке село остаточно було сформоване на середину XIX ст., а тоді почався процес оформлення міст Донбасу. До цього часу вони були невеликими адміністративними і торговими осередками, але справжнє піднесення наприкінці XIX ст. було пов'язане з реформами у промисловості і торгівлі. Наступний етап розвитку промислових міст припав на 20 – 30-і рр. ХХ ст., коли здійснювалася соціалістична індустріалізація. І третій період активації містобудівних процесів припав на післявоєнну добу (40 – 50-і рр. ХХ ст.)¹⁷.

Шахти (і не тільки на Донеччині) частіше за все розміщуються або на околицях великих індустріальних центрів, або у сільській місцевості, а навколо них – селища, де мешкають шахтарі та їхні сім'ї – "Лідіївка", шахта імені газети "Соціалістичний Донбас", "Октябрський рудник". Дещо іншою є ситуація на шахтах, зокрема в самому Донецьку, які були відкриті пізніше і знаходяться порівняно недалеко від центру міста – шахта імені М.Горького, шахта імені В.Ф.Засядька та ін., хоча таких і не багато. Робітники тут уже отримували квартири у багатоповерхових будинках чи у хатах, що знаходилися порівняно віддалено від шахти, або

ж кімнати у гуртожитках, що розміщуються поруч. Перший варіант є досить цікавим, оскільки жителі таких селищ фактично відрізані від великого міста, і коли їдуть у справах у "центр", то кажуть, що їдуть "до міста" ("в город"), хоча адміністративно входять в це "місто"¹⁸. Ще поширене явище на Донеччині є "маятникова" міграція (зокрема, на ШУ "Октябрьський рудник"), коли шахта є місцем роботи для жителів віддалених сіл та міст. Для всієї області (як і України) в пострадянський період є характерним масове безробіття, особливо у селах, де відсутні будь-які сільськогосподарські підприємства, та у невеликих містечках, життя яких також колись було прив'язане до якогось одного підприємства, а з закриттям останнього, люди втратили засоби до існування. Вихід вони сьогодні знаходять у виїзді на заробітки в країни Західної Європи (на Донеччині, здебільше, в Іспанію) та Росію, а також у працевлаштуванні на шахти у більших містах. "Ми людей возимо на роботу автобусом з Селідово, Кіровська, Іловайська, Микитівки, Горлівки. Сьогодні ж тенденція йде – скорочувати шахти"¹⁹. А справжній шахтар "нічого іншого окрім своєї роботи робити не може. Він так звик. І це природній відбір". Треба сказати, що плінність робочої сили на шахтах сьогодні є надзвичайно великою, адже, як говорять самі шахтарі, старше покоління відходить фізично, вугільна промисловість старіє. "А молодь на шахту сьогодні не заженеш. Ось він приходиться: спецілку не дають – шукай її, де хочеш. Місяць попрацює – затримують заробітну плату. А кожного дня треба ж брати з собою щось їсти, вдома сім'я на гроші чекає – тому він і залишає роботу. До тих пір, поки не буде стабільної зарплати – сюди притоку людей не буде"²⁰. Адже вибійник, що працює в складних умовах, отримує близько тисячі гривень.

Сьогодні значна частина шахтарів живе в селищах, що розміщуються навколо шахт на околицях міст або у сільській місцевості. За словами очевидців, шахтарські селища 1930 – 40-х рр. можна умовно поділити на дві групи. Перша – це ті, які були побудовані владою, офіційно. Вони були забудовані дво- та чотириповерховими будинками, або одноповерховими кам'яними бараками. Ці селища мали невелику інфраструктуру. Друга група селищ, які ще називали "Нахалівка", "Шанхай" – "це кілька сот самочинно, без будь-якого дозволу властей, з усякого мотлоху влаштованих землянок, напівземлянок і малесеньких однокамерних наземних халуп. У них тіснилися розкуркулені і всякий інший люд, прибулий до міста в надії влаштувати своє життя і на перших порах позбавлений можливостей і засобів більш пристойно обладнати свій побут"²¹.

Взагалі, типова інфраструктура шахтарських селищ сьогодні, на початку XXI ст., не зазнала змін, порівняно з серединою XX ст.: "поліклініка, аптека, великі промтоварні і продуктові магазини, їдальня, продовольчий базар, на якому торгували і промисловими виробами, бібліотека... У центрі парку височів будинок культури з багатьма приміщеннями для роботи гуртків художньої самодіяльності і великою залою, обладнаною сценою"²². Усе життя селищ сьогодні так і залишається зв'язаним з підприємством – "патроном". Тут переважає індивідуальна житлова забудова, хоча бувають і невеликі багатопверхові будинки, які частіше є гуртожитками.

Проживання у приватних будинках зумовлює творення особливого господарського укладу шахтарів. У 1956 р. дослідник Л.П.Шевченко у своїх записах відзначала, що "в індивідуальних садибах є по 6 – 15 соток землі. Індивідуальних садиб набагато більше. Біля хат – садки. Кожна господарка намагається мати свою городину. Багато шахтарів годують свиней, кіз, навіть корів, кроликів і птицю"²³. Також й І.А.Гриценко згадує, що його батьки мали город, який кожної весни як наділ брали далеко за межами міста, і на якому вирощували картоплю та городину²⁴. Сьогодні частина шахтарських родин також має невеликі земельні ділянки, які раніше було прийнято називати "виноградники" (хоч на них виноград і не вирощували), а тепер – "дачі", де вирощують городину для себе. Утримання особистих домашніх господарств є органічною частиною повсякденного життя і не має нічого спільного з "буколічною ностальгією" мешканців міст, які на вихідні дні виїжджають на дачі. Як вважає З.Г.Лихолобова, це стало ще одним проявом "напівміського" елемента в урбаністичному середовищі регіону. Подібне існування на периферії міського життя, в умовах "недорозвиненого" міського середовища й обумовило той факт, що шахтарі були й залишаються найбільш "форштадтською" (з нім. мови: *die Vorstadt* – *передмістя*) частиною міського населення регіону²⁵. (Для прикладу порівняємо їх з мешканцями сіл деяких районів Київської області, що теж вважаються

передмістям. Останні тільки "ночують" вдома у передмісті, а все інше їхнє життя проходить у місті. А от життя жителів шахтарських селищ часто проходить незалежно від міста, хоча адміністративно вони входять до його території.) Сьогодні, на початку XXI ст., опитані нами шахтарі (з такого передмістя) заперечували наявність розгалуженого господарства. В основному, люди тримають птицю, кролів, але більшість, за браком часу та ще деяких обставин, не має ніякого господарства і "живе з базару". Тут є цікава особливість, коли населення цих селищ (чи то сіл), скупляючись на базарі, говорить, що "купує у колгоспників" або "у селян", вважаючи себе городянами, хоча відрізняються від вищеназваних лише тим, що вони самі чи члени їхніх сімей працюють на шахті.

Серед трудових колективів шахт досить часто зустрічаються шахтарські династії. Але це пов'язано з тим, що, по-перше, в селищах практично немає інших вакансій, як для дружин, так і для дітей, а по-друге (і це неодноразово висвітлювалося в пресі) – середньостатистичний шахтар зі своєю мінімальною заробітною платою не має можливості дати своїм дітям вищу освіту. Хоча більшість з опитаних батьків не хотіли б, щоб діти повторювали їхню долю.

Але крім трудових буднів шахтарі мають і свята. Свято – це первісна форма культури. У 1960 – 70-х рр. активно нищилися старі традиції, а натомість "вигадувалися та розроблялися" нові радянські, які не без успіху вкорінювалися в реаліях життєвого буття українців²⁶. У радянські часи будь-яке свято мало більш пропагандистський характер, воно було засобом формування і утвердження спільноти та соціалізації людини²⁷. Такими можна назвати Дні вшанування трудових династій (в 1974 р. в Донецьку вперше відбувся зліт трудових династій), День молодого робітника (2 жовтня), вечори ударників комуністичної праці, де визначали "Кращого вибійника міста", "Кращого за своєю професією", "Кращого наставника-вихователя". Також у 1970-х рр. традиційними на шахтах стали вечори за професіями – "Вечір прохідника", "Вечір механізатора", "Славимо працю вибійника", що проходили в Будинку культури на шахті²⁸. 10 вересня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було встановлене головне свято робітників вугільної промисловості – День шахтаря, яке сьогодні відзначається в останню неділю серпня²⁹. У радянський час святкування включало покладання квітів до пам'ятника В.Леніну, святкові збори, на яких вшановувалися передовики, а також концерти професійних артистів чи колективів художньої самодіяльності. В деяких населених пунктах проводився ритуал запалення Зірки пошани на честь шахти – переможниці. Також вручалися нагороди "Шахтарська слава" та "Заслужений шахтар УРСР", трудові путівки, ветерани праці вручали молодим гірникам символи професійної приналежності – робочі каски з надзорками.

Сьогодні ж усе виглядає дещо інакше. По-перше, відсутні ідеологічно-виховні свята, зокрема, й посвячення новоприбулих працівників у шахтарі. Як пояснюють респонденти, такі заходи не є актуальними: на шахтах велика плінність робочої сили, а молодь, якщо й прибуває, то по кілька чоловік, а не "ешелонами", як раніше. Тому урочисті знайомства, видача посвідчень просто віджили себе.

Можна сказати, що єдиним святом, що витримало випробування часом, лишився День шахтаря. Сьогодні це друге головне свято, після Нового року – вважають шахтарі. Зранку шахтарі з родинами збираються в Будинку культури при шахті. Спочатку шахтарів вітають керівники шахт, шахтоуправлінь, районів. Вони ж вручають ордени "Шахтарської слави" I, II і III ступенів, пенсіонери і ветерани праці отримують грошові нагороди від профсоюзного комітету. Офіційну частину завершують виступи колективів художньої самодіяльності. А тоді – символічне застілля. "Це традиція. Це не дозволено, але і не відмінено". "День шахтера – это отдых, это радость, а для "русского" [у значенні слов'янина – Л.Г.] человека пока еще никто не придумал лучшего способа расслабления, чем водка, да и контакты наводит надо только через бутылку"³⁰.

Що стосується застілля, то ще в традиційному, зокрема українському, суспільстві будь-яке родинне чи календарне свято включало в себе трапезу. Святкова трапеза послаблює будь-яку ворожість, тому останнім часом вона є чи не однією з найголовніших складових усіх державних та професійних свят. З трапезою пов'язана ідея розкоші, тому свято передбачає "стіл", що влаштовують для гостей, якомога багатший³¹. Напої надають трапезі характеру "банкету", вино підвищує відчуття святковості, оскільки інші форми спілкування втрачені.

Під час застілля у багатьох народів, зокрема й українців, важливе місце займає спілкуван-

ня і виконання пісень. Щодо уподобань сучасних шахтарів, то вони найрізноманітніші. Це музичні сучасні напрямки – шансон, російська поп музика, пісні з радянських кінофільмів ("Ромашки спрятали", "Гармонь", "Девчата", "Подмосковные вечера", "Оренбургский пуховый платок"), пісні Д.Гнатюка – "Смерека", "Два кольори", "Пісня про рушник", українські народні "Розпрягайте, хлопці, коней", "Несе Галя воду", "Ти ж мене підманула", "Цвіте терен". Та головною залишається "шахтарська пісня" ("Вышел в степь донецкую парень молодой", "На донской земле привольной", "Он был шахтер"), творення і розквіт яких датується 40 – 60-ми рр. ХХ ст. Їм передувала популярність у робітничому середовищі у довоєнні та повоєнні роки "сентиментального романсу" – "Глейщица", "Шахта №3", "Пісня коногона". Тобто, з професійних пісень у шахтарів ХХІ ст. популярні старі, бо творення нової шахтарської пісні сьогодні не помітне. Загалом примітно, що для всього українського суспільства зараз характерна риса – люди все менше співають за столом, і не тільки в місті, а й у селі. Найчастіше кризу пісенної культури пов'язують з важкими наслідками тоталітарного минулого. Але іншим визначальним чинником є те, як вважає фольклорист Л. Яценко³², що ми від доби культурного самообслуговування поступово переходимо в добу сервісу. Зараз пісня з побуту переходить на сцену, і в зв'язку з цим серед любителів пісні відбувається розмежування на виконавців і пасивних слухачів.

Ще на початку ХХ ст. дослідники відзначали, що особливе значення має шахтарський фольклор і, мовляв, тут навіть можна говорити про складання елементів власної міфології. Оригінальна міфотворчість, як випадок інтенсивного симбіозу, могла відбуватися в умовах радикального розриву переселенців у Донбас зі своїм минулим. Як було зафіксовано дослідниками початку ХХ століття, головним елементом шахтарської міфології був Шубін – загиблий шахтар чи загублений власник шахти. Його вважали підземним "хазяїном" і уявляли у вигляді маленького літнього чоловіка з золотими рижками та в червоних чоботях, або він міг з'являтися півнем чи козеням³³. На початку 90-х рр. ХХ століття шахтарі розповідали, що Шубін – це літній чоловік з чорною бородою до пояса, або чоловік середнього віку з важким заступом³⁴. А також шахтарі ще вірили у передвісників. Так, білі жіночі постаті відчули нещастя³⁵, а от, за переказами, якщо побачити синього зайця, що виходить з вугільного пласта – то це на щастя³⁶. Проте цікаво, що сучасні шахтарі не вірять в подібні трансцендентні явища ("я ні в що не вірю. Тільки в самого себе, свої руки і голову. Що ти сам собі створив, те й маєш"), багато і не чули про них, скептично посміхаються на запитання і говорять, що "тоді люди були неосвічені, вірили в забобони. Та й у підземному мороці багато що може привидітися". Лише один із шахтарів сказав, що чув про повір'я, мовляв, якщо ти вперше спустився у вибій і на тебе насипалося хоч трішки породи, то роботу треба змінювати, бо в майбутньому обов'язково потрапиш під обвал. Але ці "забобони" мають чіткий вирок: "якщо там щось насипалося і він вдруге уже не вийшов на роботу – то це вже не шахтар!"

Серед шахтарів зустрічаються як атеїсти, так і глибоко релігійні люди. Перші, як уже зазначалося, вірять лише в себе, і є, як вони самі говорять, фаталістами. Другу ж групу репрезентують не стільки самі шахтарі, як їхні дружини. "У нас таке життя, що він йде на роботу, і ти не знаєш, чи побачиш його ще живим. Ясно, що молюся завжди Богу, щоб оберігав. Намагаємося не сваритися, коли "тормозок" з собою чоловікові готую – удачі бажаю"; "коли він йде на роботу – перехрещу його завжди вслід".

Сьогодні, на початку ХХІ ст., матеріальне становище переважної частини шахтарів є складним ("шахтарська праця втратила свій поважний статус. Шахтар – людина незаможна."). Хоча вже наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр., спостерігалось зростання їхнього добробуту, в порівнянні з попереднім часом. "Донбас офіційно вважався привілейованим краєм, вітриною соціалізму, всесоюзною кочегаркою. Він добре постачався дешевою горілкою, ковбасою та іншими побутовими символами соціалістичного раю. Тут швидко просувалася черга на житло (неякісне), вистачало робочих місць"³⁷. "У мене были деньги на книжке, сыну машину купил, себе, покупали импортную мебель, костюмы брал каждый год, и все хорошо жили"³⁸. (Пригадується епізод з кінофільму "Останній вибій" (Росія, 2006 р.), де хвора дружина бідного шахтаря пригадує, як вони "колись, в молодості" поїхали на відпочинок до моря, і чоловік кинув на тачку кельнеру, який ігнорував їхній столик, пачку грошей, зі словами: "Шахтарі гуляють!").

Вже з середини 1970-х рр. економіка Радянського Союзу вступила у фазу стагнації, а вугільна галузь – у кризу падіння виробництва, що позначилося на зрівнюванні в заробітній платі, непродуманому плануванні, прихованій інфляції, дефіциті. Все це відчутно погіршувало матеріальне становище шахтарів. В цей період з'являються перші плани соціального розвитку шахтарських міст, але вони значною мірою залишалися на папері. Становище соціальної сфери вугільної галузі Донбасу погіршилося також через зміну пріоритетів розвитку вугільної промисловості СРСР зі старих басейнів (в тому числі Донбасу) на східні. Зменшилися капіталовкладення на розвиток вугільного Донбасу ("ще до Горбачова нас дуже сильно "опустили". Було зростання ціни на ліс, на метал, на устаткування на 100% у 8 – 10 разів, а на вугілля ціна була фіксована"), і соціальна сфера, яка фінансувалася за залишковим принципом, постраждала від цього в першу чергу³⁹. Дійсно дуже складними для шахтарів були 1991 – 1997 рр., коли заробітну плату не виплачували місяцями, а то й роками. Дехто згадує страшні, як для кінця ХХ ст., події: "Ми виживали, як могли. Їли раз на день, ввечері. У нас тут в селищі дві літні жінки з голоду померли. У мене трохи краща ситуація була, бо дружина якісь гроші приносила. Та й то – я одного разу взяв з собою "тормозок" на роботу, а з'їсти його сам не зміг, бо на мене ще дев'ять пар голодних очей дивилося...". Це говорить людина-комуніст за партійною приналежністю. І додає: "От зараз прийняли закон про визнання голодомору 1932 – 1933 рр. на Україні. Я згоден з цим, бо мені батько багато розказував про ці події. Але ніхто ж в Україні не знає, що в 1993 – 1997 рр. тут у нас, на Донбасі, була майже така сама ситуація". Тому й реакція гірників така на минулу історію.

У 2004 – 2006 роках в силу політичних обставин українське суспільство отримало деякий сфабрикований політтехнологіями негативний образ шахтаря, ("бандит", "п'яниця", "людина без освіти, без гідності"), який міцно закріпився у свідомості суспільства, що часто не зовсім знає, хто такий шахтар, які його справжні мрії, помисли і бажання. Хоча шахтарська професійна культура, як складова української популярної культури, є надзвичайно своєрідною, цікавою і багатогранною.

¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах. Т. 4. Донецька область. – К., 1971. – С. 17.

² Білецька В. Шахтарські пісні // Етнографічний вісник. – 1927 – Вип. 5. – С. 50 – 71. Миртов А.В. Словник донецького гірника // Етнографічний вісник. – 1932. – Вип. 10. Гаевой Л. Исчезающие народные обычаи и поверья в Донбассе // Освіта Донбасу. – 1924. – № 8 – 9. – С. 99 – 102. М.Гайдай. Народознавча спадщина М.Гайдая // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 3 – 13.

³ История рабочих Донбасса. / В 2-х томах. Ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К., 1981. – Т. 2. – С. 89. Хорошайлов М. На відбудові. – Д., 1966. – 180 с. Його ж. Возрождение Всесоюзной кочегарки. – Д., 1974. – 152 с.

⁴ Процай Ф.И., Миронова Т.Л. Социология шахтерского труда и быта. – К., 1974. – 150 с.; Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. – Донецк, 1968. – 120 с.; Этнографическое изучение быта рабочих. – М., 1968. – 208 с.; Миронов В.В. Культура і побут гірників Радянської України. – К., 1965; Приходько М.П. Житло робітників Донбасу. – К., 1964; Сорока Т.І. Сучасний побут металургів Єнакіївського заводу // Народна творчість та етнографія. – 1974. – № 2; Шабельников В.І. Трудові традиції і обряди шахтарського краю // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 6. – С. 43 – 46.

⁵ Юз і Юзівка. / За ред. В.А.Гайдука. – Донецьк, 2000. – С. 13

⁶ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р – 678. – Оп.1. – Спр.1272. – Арк.23.

⁷ Населення Донецької області від перепису до перепису. Статистичний збірник. – Донецьк, 2003. – №7/320. – С.9.

⁸ Каганов Г. Варвар в приходежй. Очерки полугородской культуры // <http://old.ru/antolog/vek/1995/1/kagan.htm>

⁹ Фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ) – Ф.14 – 3. – Од. зб.62. – Арк.14.

¹⁰ ІМФЕ. – Ф.14 – 5. – Од. зб.278. – Арк.33.

¹¹ Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і рр. – К., 2002. – С.19.

¹² Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. За ред. В.К. Борисенко. – К., 1997. – С. 83.

¹³ История рабочих Донбасса. / В 2-х томах. Ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К., 1981. – Т. 2. – С. 89.

¹⁴ Ситник С.В. Соціально-політичні фактори трансформації етнічної самосвідомості українців II пол. ХХ ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політологічних наук. На правах рукопису. – К., 2000. – С. 47 – 81.

¹⁵ Савельев Ю.Б. Внутрикультурное разнообразие, как субкультурная гетерогенность и гуманистический потенциал субкультуры Донбасса // Человек. Время. Гуманизм. – Луганск, 1998. – С. 49.

- ¹⁶ Полідович Ю.Б. Багдасар В.В. Українські землі в системі адміністративно-територіального поділу Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. // Збірник наукових статей І Міжвузівської науково-практичної конференції. – Д.: 2005. – С.76.
- ¹⁷ Грачов О. Збереження напівсільського способу життя населення Юзівки – Сталіно – Донецька впродовж ХХ ст. // Літопис Донбасу. – 2006. – №14. – С.120.
- ¹⁸ Там само. – С.121.
- ¹⁹ Зап. автором в грудні 2006 р. від Шкапи І.М., 1956 р. н., гірничого майстра ділянки ГКР ШУ "Октябрьський рудник".
- ²⁰ Зап. автором в грудні 2006 р. від шахтаря Коляди А.О., 1936 р. н. в м. Донецьку.
- ²¹ Гриценко І.А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в ХІХ – ХХ ст.). – Чернівці, 2004. – С.111.
- ²² Там само. – С.110.
- ²³ ІМФЕ. – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 278. – Арк.21 – 22.
- ²⁴ Гриценко І.А. Вказ. праця. – С.114.
- ²⁵ Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. // Ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 2001. – С.99.
- ²⁶ Ситник С.В. Вказ. праця. – С.100 – 120.
- ²⁷ Мазаев А.И. Праздник, как социально-художественное явление. – М., 1978. – С.9.
- ²⁸ Щабельников В.І. Трудові традиції і обряди шахтарського краю // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 6. – С.43.
- ²⁹ Советские традиции, праздники и обряды: Словарь-справочник. // Н.К. Гаврилук, А.В. Курочкин. – К., 1988. – С.68.
- ³⁰ Зап. автором від Зайця Ю.О., 1948 р.н. у лютому 2005 року у м. Донецьку.
- ³¹ Мазаев А.И. Вказ. праця. – С.9.
- ³² Ященко Л. Українська народна пісня в міському середовищі // Народна творчість та етнографія. – 1995. – №1. – С.11 – 17.
- ³³ Білецька В. Шахтарські пісні //Етнографічний вісник. – 1927. – Вип.5. – С.61.
- ³⁴ Коновалов Е. Шубин // Луганская правда – 1992 – 24 сентября – №114 (20668)
- ³⁵ Білецька Віра. Вказ. праця. – С.61.
- ³⁶ Кононов И. Донбасские сказы Евгения Коновалова //Наша газета. – 1993. – 8 травня. – №56(470).
- ³⁷ Юров Ю. Кримська карта в донбаському пасьянсі // Генеза. – 1995. – №1(3). – С.189.
- ³⁸ Зап. автором в грудні 2006 р. в м. Донецьку від Майбороди І.І., шахтаря-пенсіонера 1929 р.н.
- ³⁹ Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. // Ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2001. – С. 213.

В статье рассматривается процесс формирования социальной и профессиональной группы населения Донбасса – шахтеров, особенности их культуры и полугородского быта в г. Донецке, и те изменения, которые произошли в регионе во второй половине ХХ – начале ХХІ в.

Ключевые слова: шахтер, субкультура, полугородская культура, быт, трансформация.

The article describes the process of formation of a special social and professional group of Donbass population – mine workers – specific features of their culture and semi-urban way of life (semi-urbanism) in Donetsk and the changes that took place in the region in a period from the latter part of the 20th century to the early 21st century.

Key words: mine worker, subculture, semi-urban culture, way of life, transformation.